

“Ailesine yük olmamak için okul harçlığını çöplük alanında kâğıt toplayarak çıkartan 13 yaşındaki çocuğun iş makinesi altında kalması ailesini yasa boğdu. İlköğretim okulu 5. sınıf öğrencisi, önceki gün öğleden sonra 17 yaşındaki ağabeyi ile birlikte çöplüğe gitti. 13 yaşındaki çocuk bölgedeki çukura girerek atıklar arasında teneke ve demir parçaları toplarken, M. E.’in kullandığı ve o sırada çöpleri ezen dozerin altında kaldı. Ağabeyinin, kaybolduğunu fark etmesinin ardından yaklaşık yarım saat süren çalışmanın ardından çocuğun cesedine ulaşıldı. 13 yaşındaki çocuk, sekiz çocuklu bir ailenin oğluydu.”

8 Kasım 2010 tarihli gazete haberi¹

Elinizde tuttuğunuz kitap yayına hazırlanırken, yukarıdaki haber çalışma dosyamızın ilk sayfasında yer alıyordu. Ne yazık ki bu haber, ne ilk ne de son. Ancak biz bu haberlerin acısına alışmak, yaşananları olağanlaştırmak istemiyoruz. Toplum ve devlet olarak sorumluluğumuzu yerine getiremediğimize dair çok açık bir kanıt bu. Bu kanıtı hepimiz için görünür kılmak ve bir kez daha olmaması için ne yapmalıyız sorusunu hep canlı tutmak istiyoruz. 13 yaşında bir çocuğun yaşama hakkını sağlayamadığımızı, onu koruyamadığımızı hep hatırlamak ve hep hatırlatmak istiyoruz.

İşte bu kitap, bu çabaya dair ufak bir adım. Kitapta amacımız, çocukların “iyi olma hali” yaklaşımı çerçevesinde çocukların yaşam hakkı başta olmak üzere tüm haklarını sağlamanın toplumun en temel görevi olduğu fikrini vurgulamak. Türkiye’de biz hâlâ bu haberlerle karşılaşıyorsak, çocuklar, ama özellikle dezavantajlı çocuklar, yaşamlarının birçok alanında yaşam haklarını tehdit eden risklerle yaşıyorlarsa, toplum olarak hepimizin ama en başta sosyal devlet olmak üzere tüm ilgili kurum ve kuruluşların bu durumu çok ciddi olarak ele alıp, politika önceliklerini yeniden gözden geçirmeleri gerekiyor. Çalışmamızı bir tartışma başlatması ve farklı saha çalışmaları ve sonrasında da bunları destekleyen sosyal politikalar geliştirilmesi için dikkatlerinize sunuyoruz.

Kitabın dayandığı 18 ay süren araştırma projemiz süresince bize gerekli desteği sağlayan TÜBİTAK² başta olmak üzere, INFAKTO Research Workshop’a, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Politika Formu’na, İstanbul Bilgi Üniversitesi (İBÜ) İktisadi İdari Bilimler Fakültesi’ne, İBÜ Uluslararası İlişkiler Bölümü’ne, Boğaziçi Üniver-

¹ Haber metninin orijinalinde yer alan isim, mekân gibi özel bilgileri kullanmamayı tercih ettik. Bunlar dışında haber metni olduğu gibi aktarıldı. (<http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalHaberDetayV3&ArticleID=1027952&Date=01.02.2011&CategoryID=97>)

² Çocuğun “İyi Olma Hali”ni Anlamak: Kavramsallaştırma, Durum Tespiti ve Göstergelerin Belirlenmesi araştırma projesi, TÜBİTAK Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Projelerini Destekleme Programı (Program Kodu 1001) tarafından desteklenmiştir.

sitesi Psikoloji Bölümü'ne, İBÜ Gençlik ve Çocuk Çalışmaları Birimleri'ne, İBÜ Göç Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi'ne, İBÜ Mali İşler'e ve raporu kitap olarak yayınlamamızı sağlayan İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları'na teşekkür ediyoruz. Araştırmamızı mümkün kılan niceliksel araştırmanın tüm katılımcılarına, niteliksel araştırmayı yaptığımız Mahalle'nin Muhtar'ına, Sağlık Ocağı yetkililerine, İlköğretim Okulu müdürü, öğretmenleri ve tüm çalışanlarına, odak grubumuza katılan annelere ve çocukların araştırmamızda yer almasına izin veren tüm ebeveynlere çok teşekkür ediyoruz. En büyük teşekkür de tüm içtenlikleri ve coşkularıyla niteliksel araştırmamıza katılan çocuklara, onlar sayesinde "iyi olma hali"ni ele aldığımız bu araştırma çocukların diliyle konuşabildi.

En son olarak belirtmemiz gerekir ki, bu çalışma bir grup çalışması ve dayanışmasıyla gerçekleşti. "Önce çocuklar, çocukların iyi olma hallerinin sağlanması ve haklarının korunması" etik duruşu tüm ekip tarafından bu kadar içten paylaşılmasaydı, bu çalışma gerçekleşemezdi. Bu yüzden de bu çalışma *İbrahim Arda, Mervan, Mervan ve Selim'e* olduğu kadar tüm çocuklara ithaf edilmiştir.

Mart 2011

Çocuğun “iyi olma hali” (child well-being), çocukların yaşam koşullarını belirleyen unsurları bütünsel ve çok boyutlu bir yaklaşım içinden anlama açısından tercih edilen bir kavramsallaştırma olarak uluslararası literatürde giderek önem kazanmaktadır. Bu çalışma, çocuğun iyi olma halinin Türkiye’deki çocukların yaşamlarına etki eden koşulları daha iyi anlamak için gerekli bir kavramsallaştırma olduğu düşüncesiyle, çocuğun iyi olma halini belirleyen alanlara ait göstergeleri oluşturmayı hedeflemektedir. Araştırma, aynı zamanda çocuğun iyi olma hali kavramını Türkiye bağlamında kullanıma açarak, yeni bir teorik ve metodolojik perspektifin gelişmesini sağlamayı amaçlamaktadır.

Türkiye’de çocuk üzerine olan çalışmaların kısa bir değerlendirmesini yapmak gerekirse, temel olarak iki ayrı alanda sınıflandırılabilir. Birinci alanda, genel olarak bütün çocukları kapsayan eğitim, sağlık, hukuk, kültür ve medya konuları yer almakta; ikinci alan ise belli risk nedenlerini esas alarak özel korumaya ihtiyaç duyan risk altındaki çocuklara (çalışan, yoksul hanelerde yaşayan, ihmal ya da istismara uğrayan, özürlülük gibi özel ihtiyaç sahibi çocuklar, madde bağımlısı, suça sürüklenen, sokakta çalışan/yaşayan ve kurum bakımı altındaki çocuklar) odaklanmaktadır. Ancak, her iki alanda yapılan çalışmaların ya da toplanan verilerin çoğunlukla çocuk sorununu çocukların içinde bulunduğu öznel ve nesnel bütünlük çerçevesinden ele almadığı görülmektedir. Başka bir ifadeyle Türkiye’de çocuklarla ilgili olan çalışmaların büyük çoğunluğu, çocukla ilgili herhangi bir meseleyi konu edinirken, bunun çocuğun yaşamını kapsayan diğer tüm konularla bağlantılı olduğunu gözardı etmektedir. Oysa çocuk, gelişim özellikleri nedeniyle bir yetişkinden farklı türde ihtiyaçları olan bir özne olarak, toplumsal yaşamın bütün alanlarının ilişkiselliği içinde farklı etkilenmeler yaşamaktadır.

Çocuklarla ilgili çalışmaların, çocukların yaşamlarında kalıcı ve kapsamlı bir etkide bulunabilmesi için ilişkisel bütünlüğü esas alan iyi olma hali yaklaşımının benimsenmesinin önemi burada ortaya çıkmaktadır. Dünyada çocuk çalışmalarında bu yönde çalışmalar gittikçe artmaktadır. Türkiye’de ise çocuklarla ilgili çalışmaların önemli bir kısmını, UNICEF ya da Eğitim Reformu Girişimi gibi ulusal ve uluslararası kuruluşlar ile *Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması* gibi üniversite birimleri tarafından toplanan verilere ve yapılan araştırmalara dayanan, durum tespitleri ve değerlendirmeleri içeren raporlar oluşturmaktadır. Bazı akademik makaleler ise sınırlı da olsa çocukların öznel değerlendirmelerine yer vermekte ve teorik açıdan farklı bakış açıları sunmaya çalışmaktadırlar. Çocuğun iyi olma halini belirleyen alanlarla ilgili olarak her bir göstergenin ele alındığı bölümlerde Türkiye’deki ilgili literatüre gerekli göndermeler yapılacaktır; ancak başlarken Türkiye’deki çocuk çalışmalarına ana başlıklar altında kısaca değinilmesi yararlı görülmektedir.

Türkiye’de ulusal veriler temel olarak bakanlık teşkilatları aracılığıyla toplanmakta ve Türkiye İstatistik Kurumu tarafından derlenmektedir. Ancak genel olarak çocuklar söz konusu olduğunda, Çocuk Hakları Sözleşmesi’nin (ÇHS) uygulanması için koordinatör kuruluş olduğundan ve çocukların iyi olma hali yaklaşımıyla bakıldığında, ilgili verilerin toplanmasını ve değerlendirilmesini talep ve koordine etmesi gereken Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Genel Müdürlüğü (SHÇEK) olmalıdır. Bununla birlikte başta Milli Eğitim Bakanlığı olmak üzere, Sağlık, İçişleri, Adalet Bakanlıkları ile Kadın ve Aileden Sorumlu Devlet Bakanlığı’nın kendi sorumluluk alanlarına göre çocuklara dair verilerin toplanması konusunda sorumlulukları bulunmaktadır.

Çocuklarla ilgili olarak Bakanlık teşkilatları aracılığıyla toplanan veriler çocuğun iyi olma hali yaklaşımıyla ele alındığında iki temel sorun karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan biri toplanan verilerin yeterli olmayışıdır. Ayrıca hâlihazırda toplanan veriler, derinlemesine analiz yapmaya imkân vermeyen ve daha çok sonuç odaklı betimleyici bir niteliktedir. Örneğin herhangi bir düzeyde okula devam eden çocukların sayısına veri olarak ulaşmak mümkünken, Bakanlık düzeyinde okulu terk eden çocuklara ya da terke neden olan etkenlere dair veriler bulunmamaktadır. Bu durum, ilgili alanlarda önemli değerlendirme eksikliklerine neden olmaktadır. Ayrıca madde bağımlılığı ve cinsel istismar gibi özellikle zor olan alanlarda ulusal ve güvenilir veri toplamak da güç görünmektedir.

Verilerle ilgili ikinci sorun, bütüncül yaklaşımla çocuklara özgü verilerin toplandığı kısıtlı sayıda kaynak bulunmasıdır. Ulusal düzeyde, hâlihazırda toplanan veriler arasında belli bir ilişkisellik kurarak değerlendirme yapma yaklaşımına nadiren rastlanmaktadır. Yine de veri toplama konusunda kayda değer gelişmeler olduğu ifade edilmelidir. ÇHS’yi imzalamanın da etkisi ile ve UNICEF gibi uluslararası kuruluşların önyak olmasıyla farklı alanlarda sürekli veriler toplanmakta ve değerlendirmeler yapılmaktadır. Bu verilerden biri *Öncelikli Yaşam Kalitesi Göstergeleri*¹’dir. Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı (DPT), Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) ve UNICEF ile Sağlık, Milli Eğitim, Adalet, Tarım ve Köy İşleri, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlıkları, SHÇEK temsilcilerinin katkısıyla geliştirilen 25 Yaşam Kalitesi Göstergesi (25YKG) ile toplumdaki yaşam kalitesini ve sayısal ölçümü hedeflenmiştir. Bunun yanında farklı alanlarda veri toplanmaya devam edilmektedir. Eğitim, sağlık, sosyal hizmetler, hukuk ve sosyal güvenlik gibi birçok başlık altında toplanan bu verilerden bir kaçına aşağıda değinilmektedir.

Çocuklarla ilgili en fazla veri toplanan ve en çok çalışma yapılan alanların başında eğitim gelmektedir. Çocuk meselesi eğitimden bağımsız düşünemediği gibi eğitim denince de akla ilk olarak çocuk gelmektedir. Bu anlamda Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) çocuklarla ilgili veri toplama konusunda en elverişli konumda olan devlet kurumudur. Nitekim MEB, her yıl düzenli biçimde Türkçe ve İngilizce olarak çıkardığı istatistik kitabı¹ ile örgün eğitim içinde her düzeyde (okul öncesi, ilk ve ortaöğretim) okullaşma oranları, mezuniyet durumları, öğretmen ve derslik başına öğrenci sayısı gibi bilgileri hem cinsiyete hem de bölgelere ve şehirlere göre düzenleyerek paylaşmaktadır. Bakanlık istatistikleri, uluslararası kuruluşlarca düzenlenen raporlarda da eğitim alanındaki temel başvuru kaynağıdır. OECD’nin her yıl çıkardığı *Eğitime Bakış* raporunda yer alan göstergeler, UNICEF ve Dünya Bankası’nın eğitim istatistikleri temel olarak MEB’den edinilen verilere dayanmaktadır. Ancak MEB’den farklı olarak bu kuruluşlar, diğer bakanlıklardan da edindikleri ulusal verileri kullanarak Türkiye’de çocukların durumu ile ilgili ilişkisel ve kapsamlı analizler yaparak bunları raporlaştırmaktadırlar. OECD’nin en son olarak yayınladığı *Doing It Better for Children* (2009a) ya da Dünya Bankası’nın yayınladığı *Expanding Opportunities for the Next Generation* (2010) bu raporlara örnektir. MEB e-okul sistemi çok temel bir veri kaynağına sahiptir. Bu yapıdaki bilgilerin ülke/bölge/şehir düzeyinde derlenmesi ve derinleştirilmesi çocuğun iyi olma hali göstergelerini geliştirmekte büyük önem taşımaktadır.

Çocuğun iyi olma hali yaklaşımıyla çocukların sağlık durumunu ele alan çalışma sayısı oldukça sınırlıdır. Bu açıdan en güvenilir kaynaklardan biri Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü tarafından yapılan ve her beş yılda bir yenilenen *Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması*¹’dir. Bu araştırma ile Türkiye çapında doğum ve bebek ölüm oranları, aşılama durumu, bebeklerde emzirme ve çocuklarda beslenme durumu gibi veriler elde edilmekte ve bu veriler uluslararası kuruluşlar tarafından da kullanılmaktadır. Sağlık durumu ile yok-sulluk arasındaki ters oranlı ilişki bilinmekle birlikte, ülkemizde çocuğun iyi olma hali yaklaşımı ile sağlık ko-

1 Son yayınlanan kitap 2009-2010 öğretim yılını kapsamaktadır.

nusunu ele alan çalışma sayısı oldukça azdır. Çoğu zaman yukarıda ifade edilen veriler ya da hekimlerin araştırmalarında elde edilen bulgular, ailelerin sosyo-ekonomik durumlarına göre değerlendirilmektedir. Ancak Dünya Sağlık Örgütü'nün yaklaşımıyla sağlık, yalnız hastalık ya da sakatlığın olmayışı değil, bedence, ruhça ve sosyal yönden tam bir iyi olma hali olarak tanımlandığında var olan bu yaklaşım yeterli olmamaktadır. Bu tanıma bağlı olarak sağlık konusunun temelde koruyucu sağlık hizmetleri de değerlendirilerek ele alınması, analizlerin sadece gelir durumu üzerinden değil temiz çevreden sağlıklı besinlere ulaşmaya, düzenli sağlık kontrollerinden sağlık güvencesine sahip olmaya kadar geniş bir bakış açısıyla yapılması zorunludur. Ne yazık ki bu bakış açısıyla yapılan çalışmalar da son derece sınırlıdır (Varol, 1997; Hatun, 2000 ve 2002).

Türkiye'de risk gruplarına göre çocuk sorunlarına yönelik çalışmalarda özellikle son yirmi yılda çeşitlenme olduğu görülmektedir. Bu çeşitlenmenin en temel sebebi, yoksulluğun toplumsal etkilerinin de çeşitlenmesi, 1990'lı yıllarda artan göç ve buna bağlı olarak büyük kentlerde ortaya çıkan sokakta yaşayan ve sokakta çalışan çocuklar sorununun önemli bir boyuta gelmesidir. Bu dönemde ortaya çıkan suç ve istismar vakaları bu sorunu kamuoyunun gündemine taşıırken, aynı dönemde alan çalışmaları ve kamunun müdahalelerinde de artışlar görülmeye başlanmıştır (Karatay, 2000). Bu dönemde risk altındaki çocuklara yönelik çok sayıda araştırma yapılmış, makaleler yazılmış ve yüksek lisans tezleri yayımlanmıştır (Atauz, 2003; Ennew, 2003; Uluğtekin, 1997; Yılmaz, 1998; Zeytinoglu, 1995). Bu alanda akademik çalışmaların yanı sıra kamu kurum ve kuruluşlarının ve sivil toplum örgütlerinin hazırladığı birçok raporlar da bulunmaktadır. Toplumsal riskler ile karşılaşmadan önce çocukları korumaya yönelik bir sistemin oluşturulmasına vurgu yapan çalışmalara ise sık rastlanmamaktadır. Bunun bir yansıması olarak da yapılan araştırmaların daha ziyade çalışan çocuklar, sokak çocukları, ardında da şiddet, ihmal ve istismara odaklanmış olduğu görülmektedir.²

Çocuklar başlarına iyi veya kötü şeyler gelen pasif bireyler olarak değil, toplumsal kaynakları kullanarak kendi iyi olma hallerinin belirlenmesinde aktif rol alan aktörler olarak kabul edilmelidirler. Bu bağlamda da elinizdeki çalışma bir yandan uluslararası alanda böyle bir yaklaşımla belirlenmiş çocuğun iyi olma hali göstergelerinin Türkiye için geçerliliğini tartışarak çocuk literatürüne yeni bir kavramsal yaklaşım getirmeyi amaçlamaktadır. Diğer yandan ise, Türkiye'nin de imzaladığı BM Çocuk Hakları Sözleşmesi'nde karşılığını bulan, çocuğu hak sahibi aktif yurttaş olarak gören yaklaşımın hem literatürde hem de hizmet veren ve veri toplayan temel birimler olan devlet kurumları nezdinde geçerlilik kazanmasına katkı sağlaması hedeflenmektedir.

Kitabın ilk bölümünde araştırmanın kavramsal ve metodolojik çerçevesi paylaşılmıştır. Bu bölümde, çocuğun iyi olma hali literatürünün yanısıra bu literatürü besleyen farklı yaklaşımlara da yer verilmiştir. Bu bölümde ilk olarak çocukluk kavramının tarihsel gelişimi ele alınmıştır. Daha sonra "Çocukluk" literatürünün etkisi altında gelişen "Çocuğun Mekânsallığı" tartışmalarına yer verilmiş ve iyi olma halinin kavramsallaştırılmasında önemli bir rol oynayan "Yapabilirlik Yaklaşımı" ve "Biyolojik Model" sırasıyla ele alınmıştır. İyi olma hali yaklaşımının bütünselliğini görünür kılan bu farklı yaklaşımlara kısaca değindikten sonra araştırmamızın kavramsal çerçevesini oluşturan "Çocuğun İyi Olma Hali" kavramı etrafında yürütülen tartışmalar ve göstergelerin toplanması yönündeki gelişmeler detaylı bir şekilde anlatılmıştır.

Araştırmanın metodolojik yaklaşımının da bu alandaki çalışmalara ışık tutacağını düşünüyoruz. Araştırmamızın metodolojik çerçevesini, çocukları kendi yaşamlarının öznesi olarak kabul eden ve onların katılımları ile yaşam deneyimlerinin anlaşılabilirliğini esas alan bir yaklaşım oluşturmaktadır. Bu bağlamda, araştırma, niceliksel ve niteliksel çalışma ve fotoğraf çalışmasından oluşmaktadır. Niceliksel bölümde İstanbul örneklem alanı olarak seçilmiş; 27 ilçesinden toplam 169 mahalleden 11-18 yaş arası 963 çocuk ve ebeveyniyle anket çalışması yapılmıştır. Çocukların 498'i kız çocuğu ve 465'i erkek çocuğudur. Ebeveynlerin 782'si anne, 174'ü babadır.

İstanbul'da belli kriterlere dayanarak seçilen mahallede yapılan niteliksel çalışmada ise 8-12 yaş grubunda toplam 21 çocukla, 12-15 yaş grubunda toplam 17 çocukla, 15-18 yaş grubunda toplam 22 çocukla derinlemesine görüşmeler yapılmıştır. Farklı gruplar (12-15 yaş okula devam eden kız / erkek çocuklar, 15-18 yaş okula devam eden kız / erkek çocuklar, 15-18 yaş okulu terk etmiş erkek çocuklar, 15-18 yaş çalışan kız / er-

2 Risk altındaki çocuklar çerçevesinde çalışan, yoksul; ihmal ve istismara uğrayan, özel ihtiyaç sahibi çocuklar (sakat, kronik hastalığı olan), madde bağımlı, suçla ilişkilenen, sokakta çalışan/yaşayan ve kurum bakımı altındaki çocuklar ele alınmaktadır. Ancak bu araştırma çerçevesinde çalışmanın odağını daha da genişletmemek için kurum bakımı altındaki; sokakta yaşayan, özel ihtiyaç sahibi çocuklar ve madde bağımlısı çocuklar ele alınmamıştır.

kek çocuklar, öğretmenler, anneler) ile toplam 8 odak grup görüşmesi yapılmıştır. 4. ve 7. sınıflardan gönüllü çocukların katılımıyla gerçekleşen fotoğraf çalışmasına toplam 19 çocuk katılmıştır.

Kitabın üçüncü bölümünü araştırmamızın bulguları oluşturmuştur. Uluslararası literatür temel alınarak 8 alan belirlenmiş ve bu alanlara dair göstergeler oluşturulmuştur. Bu alanlar, *Maddi Durum, Eğitim, Sağlık, Risk ve Güvenlik, Ev ve Çevre, Katılım, İlişkiler ve Öznel İyi Olma Hali*'dir. Her alanın altındaki göstergeler araştırmanın niceliksel ve niteliksel aşamalarından elde edilen verilerin analizleri ile ele alınmıştır. Alanların altındaki göstergeler ve değişkenler oluşturulurken, uluslararası karşılaştırmalı endekslerde yer alan göstergeler ve değişkenler esas alınsa da, Türkiye'ye özgü özellikler göz önünde tutulmuştur. Alanlar ayrı ayrı incelenmekle birlikte tüm bu alanların birbirleri ile ilişkili olduğu ve çocuğun iyi olma halinin ancak bu bütüncülük içinden anlaşılacağı temel yaklaşımımız olmuştur.

Tartışma ve sonuca ilişkin son bölümde ise çocuğun iyi olma halini belirleyen 8 alana dair araştırmamızda ortaya konan göstergeler ile ilgili temel analizler ve tartışmalar özetlenmiştir. Ayrıca, çocuğun iyi olma halinin bütüncülüğü göz önüne alınarak, alanlar arasındaki ilişkisellik ele alınmıştır. Son olarak çocuğun iyi olma hali göstergelerinin sosyal politika oluşturma ve izleme süreçleri açısından değerlendirilmesine yer verilmiştir.